

*Ковальчук Тетяна
(Київ)*

СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАСАД УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Останнім часом історії православ'я присвячено багато досліджень, але менш вивченою сферою продовжує залишатись практичне функціонування та організація церковних установ. Сьогодні позначене структурними змінами православної церкви. Українська Православна Церква (УПЦ) Київського Патріархату, УПЦ, що залишається в канонічній єдності з Московським Патріархатом, Українська Автокефальна Православна Церква розбудовують власні конфесійні засади. Тож дослідження спроб реорганізації церковної інфраструктури початку ХХ ст. видається нам актуальним.

Церковні та світські історики вказують на національну специфіку релігійних традицій (виборну основу заміщення церковних посад) і демократичного соборноправного устрою українських земель¹. З підписанням Вічного миру (1686 р.) Київська митрополія перейшла до канонічної залежності від Московського патріархату і поступово втрачає свій традиційний устрій. До речі, підпорядкування Константинополю не впливало на внутрішні справи церковного управління і українське православ'я розвивалося за традиціями соборноправності – засадах колегіального вирішення справ церковного управління на всіх рівнях від архієрейського собору до парафії. Після скасування патріаршества Петром I у 1721 р. Російська православна церква (РПЦ) перетворилася на департамент державної адміністрації. Церкву очолював Св. Синод, проте фактична влада перейшла до рук державного чиновника – обер-прокурора Св. Синоду і не скликалися собори. Дослідники вказують на неканонічний характер церковної реформи.

На початку ХХ ст. в українських губерніях Російської імперії функціонувало 9 єпархій: Київська, Харківська, Херсонська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Полтавська, Чернігівська, Таврійська. Кожну єпархію очолював єпархіальний архієрей. На початок 1917 р. церковним життям керувало 27 єпископів із 28 єпископських кафедр (одна посада в Херсонській єпархії залишалася вакантною)². Вони мали право всієї повноти духовної влади в єпархії та призначалися владою імператора за участю Св. Синоду. Єпархії склалися з декількох благочинних округів під головуванням благочинних священників. В округи входили від 15 до 35 парафій. Остання являла собою найменшу церковно-адміністративну одиницю з власним храмом і священником. Віруючі, які проживали на певній адміністративно визначеній території і задовольняли свої релігійні потреби у даному храмі, вважалися парафіянами³. Парафія виступала основою організаційного устрою православної церкви.

Не зважаючи на зовнішню гармонійну систему церковного управління та розгалужену мережу благодійних, попечительських, просвітницьких та місіонерських установ, структура РПЦ мала багато недоліків. Окреслимо деякі з них.

На початку ХХ ст. Київська митрополія втратила своє колишнє значення, єпархії здебільшого співпадали з губернаторствами. В єпархіальному управлінні натомість давнього собору пресвітерів працювали консисторії. Це були духовні бюрократичні колегії у складі чотирьох – п'яти членів, які призначалися Синодом за вибором єпископа зі світським чиновником на чолі. Таким чином, від представництва окремих громад на єпископському соборі тут не залишилося і сліду⁴. Крім того, єпархіальному архієрею підпорядковувалися вікарні єпископи, благочинні з благочинними радами, єпархіальні попечительства про бідних духовного сану і депутати.

До синодальної реформи парафія мала статус самоврядної одиниці. Громада сама будувала собі храм, обирала священика та інший церковний причт. Церковна казна мала більш широке призначення. На її утриманні були не тільки храм і будинки для причту, але й школа з учителем і ряд благодійних установ. Іноді вона виконувала роль банку і розподілялася серед незаможних селян⁵. З давніх-давен церква наповнювала не лише духовну, а й інтелектуальну сфери життя людини. Православна віра та народна творчість не давали українцям зачерствіти душею. Досліджуючи історичний шлях православних парафій містечка Медвин у ХІХ ст. В. Король зазначає, що храм у тогочасному селі був осередком і духовного, і громадського життя⁶. При приходах були товариства, які слугували участі віруючих в управлінні власністю храму і здійснювали благодійну та просвітницьку місії. З часом духовне життя парафії атрофується. У свідомості суспільства вкорінюється недовіра до священно- і церковнослужителів та організованих ними установ. Занепад парафіяльних попечительств детально описаний тогочасною пресою. Зокрема, на Харківщині, як констатує протоієрей Д. Говоров, попечительства не об'єднували парафіян, а поділяли їх на 2 нерівні частини: заможні члени попечительства виділяли гроші на добродійність, отже, вони були активними, а парафіяни, що не потрапили в коло його членів – бездіяльними⁷. Приват-доцент Харківського Імператорського університету священик І. Філевський запоруку зміцнення благодійних установ вбачав у самоврядуванні парафій⁸. Тож колегіальність на всіх рівнях церковного управління аби члени єпархіальної колегії мали голоси не тільки дорадчі, але й ухвальні, як і сам єпископ, а миряни – право обирати церковний причт могла б спростувати нарікання на неканонічність церковної реформи Петра І та поживавити припарафіяльне життя.

Навпаки, на початку ХХ ст. церковно-адміністративна структура РПЦ набула ознак жорсткої централізації. Діяльність синодальних установ, єпархіального та парафіяльного управліннь мала сухий бюрократичний характер. До того ж, чинником труднощів церковного життя стали обширність та багатолюдність єпархій. Через їх величезність, єпископи фізично були невзможі активно пильнувати за всіма проявами духовного життя єпархій. Справа церковного оновлення вимагала нових територіальних меж єпископій, а саме – територіального зменшення єпископської області⁹. Єпархії з 2–3 тисячами віруючих були рідкістю. Часто пастви були на мільйон осіб, деякі – на кілька мільйонів. Отже, утверджувалася думка про розрив єдності єпископа з паствою¹⁰. Безпосередньо єпископ спілкувався лише з невеликою частиною віруючих. Для решти населення єпархії посередником у зв'язку з наступником безперервної благодаті від самих апостолів виступало не завжди сумлінне парафіяльне духовенство. Надмірно перевантажене канцелярськими функціями і навіть обов'язками поліцейського нагляду приходське духовенство не могло приділяти належної уваги своїм пастирським обов'язкам. Священики

обмежувалися як правило здійсненням богослужінь та виправленням треб. Квапливість служби, невиразний спів та читання проповіді в деяких парафіях були досить поширеними явищами. Священик М. Вознесенський вказує на те, що громада не розуміла наслідків скорочення уставу та читання уривків богослужінь, що було цілковитою нісенітницею, і неписьменність селян ставала для духовенства щастям¹¹.

Тож, непоодинокими ставали пропозиції ввести посаду єпископа в кожному місті і таким чином звужити розміри єпархій. Так, у 1906 р. Вінницький міський голова “для устранення такого ненормального положення” звернувся до єпископа Подільського і Брацлавського з проханням розмежувати Подільську губернію на дві єпархії і створити єпископську кафедру у м. Вінниця¹². Пропозиція була підтримана і Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором, але як і всюди, чинності не набула. Вирішенню питання завадила проблема підпорядкування повітових єпископів єпископам губернського міста та утримання нових кафедр. На початок 1917 р. кількість єпархій залишилася незмінною¹³.

Усунення мирян від участі в житті релігійної громади призводило до збайдужіння людей до РПЦ. Вимоги життя вказували на необхідність подальших кроків у бік визнання необхідності активної участі пастви, єпископів та округу в обранні священно- і церковнослужителів.

Непевні спроби реформування парафіяльного життя на початку ХХ ст. пов'язані із Запискою Петербурзького митрополита Антонія Миколи ІІ. У кінці грудня 1904 р. він просив розглянути можливість надати церковній парафії статусів автономії та юридичної особи, а священикам – прав участі в роботі земств. Імператор передав записку голові Комітету Міністрів графу Ю.С. Вітте. Створена ним Нарада з церковних питань ухвалила положення про сучасний стан православної церкви. Вони пропонували покінчити з кастовістю духовенства, поновити історичні традиції, коли церковнослужителі обиралися парафіянами. Висувалася пропозиція про оновлення приходу, утримання духовенства за рахунок держави та децентралізації управління. Ці пропозиції зустріли жорстку протидію обер-прокурора Св. Синоду К.П. Победоносцева. Відомий консерватор не схвалював демократичні проекти широкого місцевого самоврядування замість централізації як адміністративного устрою Російської імперії¹⁴, так і церковного РПЦ. Усунення його з посади та призначення новим обер-прокурором князя А.Д. Оболенського, відомого своїми ліберальними поглядами, не вирішило питання до кінця, але спонукало імператора переглянути своє рішення (несхвальну резолюцію негайного скликання Помісного Собору на постанові Св. Синоду навесні 1905 р.). Отже, після 27 грудня рескрипт Миколи ІІ уповноважив митрополитів Петербурзького Антонія, Московського Володимира та Київського Флавіана зайнятися підготовкою Помісного Собору, а Синод заснувати Передсоборне присутствіє. Ці установи мали вирішити долю єпархіальних та місцевих церковних організацій.

Спроби оживити парафії розпочалися з організації благочинних зборів і нарад духовенства та мирян. Такі наради дуже часто збиралися в давнину для обговорення питань Собору, передуючи йому¹⁵.

18 листопада 1905 р. Синод видав постанову про церковні приходи. Згідно з синодальним наказом дозволялося формування постійно діючих церковно-приходських зборів та рад за участю мирян під керівництвом причту. Кількість мирян обмежувалася 20 особами. Передбачалося надати парафіянам поруч з правом матеріального забезпечення кліру, можливість організувати

добročинність та здійснювати просвітницьку місію. Члени ради могли бути запрошеними причтом і церковним старостою для сумісного господарювання та упорядкування парафіяльних справ. Таким чином, пропонувалося передати частину повноважень із центру на місця з метою відновлення духовної єдності між духовенством та мирянами.

Діяльність єпархіальних з'їздів духовенства набрала широкого розголосу та розмаху. Зокрема, приймаються рішення про збільшення кількості уповноважених депутатів від кожного благочинного округу з 2 до 3 осіб¹⁶. Єпархіальні з'їзди розглядали значний обсяг питань. Правила їх діяльності виникали час від часу в окремих єпархіях, зокрема Київській, але загальних постанов Синоду вироблено не було. На зборах частина депутатів керувалася розпорядженнями вищої церковної влади, решта – вказівками єпархіального керівництва. Через це діяльність з'їздів навіть однієї єпархії не мала зовнішніх зв'язків, а після з'їзду виникали питання, пов'язані з початком виконання його постанов¹⁷.

З 11 березня до 10 червня 1906 р. під головуванням єпископа Могилевського Стефана (Архангельського) було розпочато роботу IV відділу Передсоборного присутствія. Його склад обговорив актуальні питання благоустрою православних приходів (порядок скликання благочинних зборів та рад, єпархіальних зборів, єпархіальних з'їздів духовенства, єпископських та благочинних пастирських зборів). Результатом діяльності стало укладання "Проекту нормального уставу православних парафій".

Передсоборне присутствіє вирішило, що на піднесення приходського життя можна вплинути, відродивши парафію як церковну громаду, об'єднану навколо храму і священика. Це може бути досягнуто, по-перше, через виділення самоврядної парафії в особливу церковно-юридичну одиницю, по-друге, через покращання пастирської діяльності православного духовенства шляхом укріплення авторитету серед парафіян. На практиці для оновлення парафіяльного життя необхідно зробити таке:

1. Надати парафії прав юридичної особи на володіння та придбання рухомого і нерухомого майна, допомогти врегулювати її правові відносини з громадськими державними і земськими установами та окремими громадянами.

2. Надати приходу прав участі у виборі духовенства¹⁸.

За задумом IV відділу Передсоборного присутствія при парафії передбачалося скликання парафіяльних зборів та рад. Збори включають всіх членів причту і мирян від 25 років, не позбавлених громадянських прав. Вони обговорюють питання, які потребують вирішення. Рада складається з духовенства, церковного старости, найкращих виборних членів від парафіян і має характер виконавчого органу. Як юридична особа вона порядкує грошима церкви і керує благодійними та просвітницькими установами. Залежність парафії від єпархіальної влади виявлялася у спостереженні і контролі за коштами та власністю приходу.

Навесні присутствіє не розглянуло всіх запланованих питань. Остаточні документи не були вироблені. В пресі висловлювалися переконання про неможливість скликання Помісного Собору у 1906 р.¹⁹. Обговоренню проекту уставу та деяких суміжних тем (про відновлення інституту дияконис) присвячені осінні засідання Передсоборного присутствія, що проходили з 8 листопада до 5 грудня 1906 р. Вони виявили незадоволення окремих членів присутствія проектом нормального уставу. Професор М. Бердников подав власний (сепаратний) проект реформування православного приходу. Він дотримувався думки, що синодальна постанова 1905 р. більше відповідає канонічності

церкви, ніж проект нормального уставу. З канонічної позиції, не може бути й мови про громадське самоврядування парафії. Суб'єктами церковної власності є церкви, монастирі, благодійні та просвітницькі установи. Св. Синод, видавши постанову про церковні приходи, зробив все, що було потрібно для відновлення парафіяльного життя²⁰. Більшістю голосів було прийнято рішення щоб проект не обговорювати.

Для пожвавлення духовного життя суспільства статут передбачав відродження припарафіяльного інституту дияконис. 40-річним дівчатам та жінкам місцевої парафіяльної громади, які присвятили своє життя служінню церкві, за клопотанням настоятеля храму, присвоювали звання «Дияконис». До їх обов'язків входило дотримання охайності церкви, участь у справах добродійності і духовного просвітництва. Професійна підготовка дияконис покладалася на парафіяльного священика²¹. Ця ідея отримала логічне продовження в утворенні Общин сестер просвітництва. Напередодні Першої Світової війни вони засновувалися при церковнопарафіяльних, монастирських та інших школах і ставили на меті об'єднання вчительок церковно-приходських шкіл для сприяння зміцненню їх виховного впливу на учнів, взаємодопомоги та піднесення добробуту²².

По закінченню роботи Передсоборного присутствія «Проект нормального уставу православної парафії» був поданий для остаточного розгляду Св. Синоду. Але з 1907 р. Синод починає видозмінювати статут. Нова комісія під керівництвом архієпископа Рижського Агатангела впровадила проект положення православного приходу, який був схвалений Св. Синодом 24 травня 1908 р. і переданий до Ради міністрів. Міністри юстиції та народної освіти внесли в нього суттєві зауваження. Каменем спотикання стала невідповідність юридичної самостійності парафії і права парафіян обирати священнослужителів, керуючись вимогами церковних канонів, що не припускають самоврядування парафій та надають право обирати священнослужителів єпископам. Отже, проект парафіяльної реформи повернули назад у Св. Синод на доопрацювання²³. Ліберальна частина духовенства продовжувала спроби демократизувати церковне життя. Відповідаючи на нові ініціювання з місць, Синод у грудні 1910 р. розчав обговорення положень уставу православної парафії. За основу було взято проект, розроблений комісією Синоду на чолі з митрополитом Флавіаном. Він передбачав безкоштовне здійснення треб та чотирикратне підвищення заробітної плати духовенству²⁴. Думська комісія у справах Церкви просила Державне казначейство з 1912 р. виділяти додаткові кошти у розмірі 600000 рублів на утримання священно- та церковнослужителів²⁵.

25 листопада 1912 р. Синод визнав досконалим заключний проект парафіяльної реформи. Було запропоновано внести його через раду міністрів на ухвалення законодавчих органів. В його опрацюванні брали активну участь обер-прокурори С. Лук'янов (05.02.1909 – 02.05.1911), а потім В. Саблер (05.07.1911 – 04.07.1915) та Передсоборна Народа (28.02.1912. – 03.04.1913).

Суперечливі положення розв'язувалися таким чином:

1. Парафіяльні священики призначаються єпархіальними єпископами. Виборність причту парафіянами усувається остаточно. Вони могли пропонувати свого кандидата, але останнє слово залишалося за єпископом.

2. Витрати парафіяльної каси цілком перебували під контролем єпископа. На доходи з нерухомості приход не мав жодних юридичних прав, окрім права використання частини коштів на парафіяльні потреби²⁶.

У 1913 р. проект статуту парафій розглядався в Державній Думі. 34

депутати Думи запропонували внесення в нього принципів положень, які б відповідали вимогам часу. Ініціатива виборності кліру мирянами і надання парафії права розпоряджатися всім церковним майном не була підтримана²⁷. Передбачалося внесення законопроекту і до Державної Ради. З початком Першої Світової війни обговорення було відкладене.

На засіданнях Державної Думи у 1916 р. були поновлені дискусії щодо питання виборності парафіяльного духовенства. Наради з розробки проекту реформування проходили по всіх парафіях. В обговоренні брали участь єпархіальні церковні братства: Чернігівське братство Св. Михайла, Князя Чернігівського, Харківське братство Озерянської ікони Божої Матері та ін. Сучасники пов'язували вирішення проблеми парафіяльної реформи з їх діяльністю, а окремі, навіть плутали терміни “братство” і “приход”, надаючи їм аналогічних значень²⁸. Протоієрей В. Сокольський, виділяючи основні напрями парафіяльної реформи (підняття пастирського авторитету, відновлення самоврядної парафіяльної громади, питання церковної власності, матеріального забезпечення причта), вбачав їх вирішення у наданні церковним братствам широких повноважень у порядкуванні парафіяльного життя²⁹. Поряд з такими пропозиціями загальні вимоги нарад пропонували створити при храмах парафіяльні ради і ліквідувати принцип призначення кліру єпархіальним єпископом. На перешкоді здійснення реформ стала традиція підпорядкування священників єпископам та побоювання контролю за економічним життям церкви з боку суспільства. Враховуючи всі зауваження в листі до Державної Думи, єпископи та благочинні внесли пропозицію про перенесення розгляду цього питання на повоєнний час.

Навіть у 1917–1918 рр. ця проблема не була вирішена. На Всеросійському церковному Соборі прийнято новий парафіяльний статут, згідно з яким право обрання на посади священно- і церковнослужителів належало архієрею. Думка парафіян бралася до уваги, але не була вирішальною. Восени 1918 р. Всеукраїнський собор православної церкви, не обмежуючи інші права пастви, скасував виборність священнослужителів³⁰.

Отже, накопичення кризових явищ у суспільно-політичному та церковному житті українських земель, централістична деформація та надмірна бюрократизація адміністративної системи РПЦ активізували пошуки шляхів реформування церковного устрою на початку ХХ ст. Спроби надати демократичних засад церковного управління адміністративно-територіальному устрою і відновити специфіку релігійних традицій українських земель до входження в ареал канонічної залежності Московського патріархату закінчилися невдало. Українські єпархіальні установи піддалися цілковитому поглинанню синодальною системою і на початку ХХ ст. являли собою типові консервативні імперські інститути.

Annotation

The article deals with the attempts reforming in organization structure of Ukrainian dioceses Russian's Orthodox Church on the basis of appointment by election and democratic administration at the beginning XX century.

Анотація

У статті розглянуто спроби реформування організаційної структури українських єпархій Російської православної церкви на засадах виборності та демократичного управління на початку ХХ століття.

Рецензент: Реснт О.П. – д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України.

- ¹ *Грушевський М.С.* Духовна Україна (Збірка творів) / Упорядкування та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К., 1994. – С. 5–135.; *Лотоцький О.* Автокефалія: В 2 т. – К., 1999. – Т. 1: Засади автокефалії. – 206 с.; *Липківський В.*, прот. Соборноправність православної церкви. – К., 1918. – 15 с.; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т. III. – 359 с.; Історія релігії в Україні: У 10 т. / НАН України; Інститут філософії ім. Г. Сковороди. Відділення релігієзнавства / Колодний А. (ред.). – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – Т. 2. Українське православ'я. – 373 с.; *Шугальова І.М.* Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
- ² *Білокінь С.І.* Православні єпархії України 1917–1941 рр. // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наук. праць. К., 1992. – С. 100.
- ³ *Шевченко В.М.* Словник-довідник з релігієзнавства. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 226, 228.
- ⁴ Записка председателя Комитета министров С.Ю. Витте “О современном положении православной церкви” [февраль 1905 г.] // Фёдоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700 – 1917. – М.: Русская панорама, 2003. – С. 393.
- ⁵ Записка... // Там же. – С. 394–395.
- ⁶ *Король В.Ю.* та ін. Медвин: з православного минулого. Історичний нарис. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківського, 2005. – С. 4.
- ⁷ *Говоров Д.*, протоіерей. Возрождение прихода в русской церкви // Вера и Разум. – Харьков, 1906. – 15 октября. – № 19. – С. 975.
- ⁸ Собеседование Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнейшего Арсения, Архиепископа Харьковского и Ахтырского, с о. о. благочинными, выборными и др. лицами, духовными и светскими, на XX съезде духовенства Харьковской епархии // Вера и Разум. – Харків, 1906. – Т.1. – Ч. II. – С. 568.
- ⁹ Церковная газета. – Харьков, 1906. – №1. – С. 9.
- ¹⁰ *Брянцев Д.* О предсоборных совещаниях при Св. Синоде и представительстве епископов // Вера и Разум. – Харьков, 1906. – Т.2. – Ч. II. – С. 280–283.
- ¹¹ Собеседование... // Там же. – С. 556.
- ¹² ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 24. – Арк. 1.
- ¹³ *Білокінь С.І.* Вказ. праця.
- ¹⁴ З газет і журналів // Вісти. – Одеса, 1906. – 22 февраля. – № 3. – С. 3.
- ¹⁵ О благочиннических съездах, как подготовлении к Поместному Собору // Полтавские епархиальные ведомости. – 1906. – 10 марта. – № 8. – С. 384.
- ¹⁶ Журнал № 14. Вечернего заседания 14 июня 1906 г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1906. – 20 августа. – № 24. – С. 536.
- ¹⁷ Новые правила для епархиальных съездов духовенства // Вера и Жизнь. – Чернигов, 1913. – октябрь. – № 20. – С. 64–65.
- ¹⁸ Проект устава православных приходов в России // Русская мысль. Специальное приложение. – 1995. – 2 – 8 ноября. – № 4099. – С. IV.
- ¹⁹ К предстоящему церковному собору // Накануне. – Харьков, 1906. – 22 марта – 4 апреля. – № 8. – С. 2.
- ²⁰ Соображения профессора И.С. Бердникова по вопросу об устройстве православного прихода // Русская мысль. Специальное приложение. – 1996. – 4 – 10 июля. – № 4113. – С. IV.
- ²¹ О восстановлении института диаконисс. Отзыв протоиерея В. Успенского о ходатайстве игумении Екатерины и соображениях Преосвященного Евлогия (составлен по поручению отдела Предсоборного присутствия) // Русская мысль. Специальное приложение. – 1996. – 5 – 11 сентября. – № 4139. – С. I.
- ²² Общины сестёр просвещения // Вера и Жизнь. – Чернигов, 1912. – февраль. – № 3–4. – С. 108.
- ²³ Приходская реформа // Вера и Жизнь. – Чернигов, 1912. – январь. – № 1 – 2. – С. 127.
- ²⁴ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник. – К., 1999. – С. 248.
- ²⁵ Разные известия // Вера и Жизнь. – Чернигов, 1912. – январь. – № 1 – 2. – С. 132.
- ²⁶ О реформе прихода // Вера и Жизнь. – Чернигов, 1913. – ноябрь. – № 22. – С. 83.

²⁷ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – С. 109.

²⁸ Сокольский В. Братство Св. Михаила, князя Черниговского и древний приход // Вера и Жизнь. – Чернигов, 1915. – февраль. – № 4. – С. 5.

²⁹ Сокольский В. Основные принципы приходской реформы // Черниговский церковно-общественный вестник. – Чернигов, 1916. – № 91 – 92. – С. 2–3.

³⁰ Шугальова І.М. Трансформація організаційного устрою православної церкви Південної України наприкінці XVIII – початку XX ст. // Сумська старовина. – 2006. – № XX. – С. 140.